

Elie Borschak

**EN SUIVANT LES TRACES DE L'HETMAN
ROZUMOVSKYJ EN FRANCE**

Ілько Борщак

**СЛІДАМИ
ГЕТЬМАНА РОЗУМОВСЬКОГО
У ФРАНЦІЇ**

МЮНХЕН 1957

Elie Borschak

EN SUIVANT LES TRACES DE L'HETMAN
ROZUMOVSKYJ EN FRANCE

Ілько Борщак

**СЛІДАМИ
ГЕТЬМАНА РОЗУМОВСЬКОГО
У ФРАНЦІЇ**

БІБЛІОТЕКА

~~002558~~

Імені

О. ОЛЬЖИЧА

5350

БІБЛІОТЕКА

ІМЕНІ О. ОЛЬЖИЧА

ВУЛ. ГРУШЕВСЬКА 23
МІОНХЕН 1957

003268

Відбитка
з «Української літературної газети»

Перша версія статті «Слідами гетьмана Розумовського у Франції» була видрукована в 27 томі «Записок істор.-філолог. Відділу УАН» в Києві, що мав з'явитися десь у 1932 році. Але справа «Союзу Визволення України», що до неї зовсім не був причетний небіжчик М. Левченко (див. «Україна», стор. 125-126), секретар редакції «Записок», вирішила долю 27 тому. Вже майже закінчений друком цей том був знищений. Нашої статті ми ніколи не бачили в друку, що вийшло на користь цієї статті, бо, повторюємо, що був це значно скорочений варіант, бо ми не знайшли ще всього того, що знайшли пізніше. Про те, що сталося в Києві, подаємо за словами проф. О. Отлоблина (лист від 18 вересня 1948 р.), що мав у себе видруковані аркуші тієї статті, яка загинула в нього у Львові 1943-1944.

Деякі дослідники (стаття В. Щурата в Лозанській «l'Ukraine», ч. 1, 1915 року) вважають, що Кирило Розумовський був вихованець Страсбурзького університету. Але ні університетські архіви, ні монументальна «Історія» Густава Кнода (Urkunden und Akten der Stadt Strassbourg — Die alten Matrikeln der Universität Strassbourg, 1897-1902) не згадують про перебування майбутнього гетьмана

України в східньому французькому університеті. Найповніша досі біографія Кирила Розумовського, що вийшла з-під пера князя А. Васильчикова (Семейство Розумоских. Санкт-Петербург. 1880-1894. 5 том. Див. спеціально А. Wassiltschikow: Les comtes Alexei et Kirill Razoumovski. Edition française par A. Brückner. Halle, 1883, стор. 310. Також Aus alten Zeiten. Graf Kirill Grigoriowisch Razumowskij, 1728-1803. Ein Gedenkblatt für den letzten Hetman der Ukraine. Als Manuskript gedruckt. Halle a. d. S., 1913: 4°, стор. 71. Anhang — Porträts, Ansichten, Stammbaum), родича колишнього гетьмана, лише глухо згадує про першу подорож Розумовського у Франції. Дійсно, Кирило Розумовський тільки проїхав через Страсбург, але про те за тих часів у Франції мало хто й знав, а хто й знав, волів мовчати; подорож молодшого брата фаворита цариці мала, так би мовити, виховати Кирила Розумовського та підготувати його до майбутньої блискової кар'єри. Подорожував Розумовський інкогніто. Можливо, що лише у Страсбурзі, що мав тоді велике наукове ім'я, взяли для майбутнього гетьмана якогось професора чи «гувернера», що потім і породило вістку про перебування Розумовського в числі студентів...

Постать Кирила Розумовського починає цікавити французьку опінію в момент, коли розповсюдилися чутки про його майбутнє гетьманування. Те заці-

кавлення стоїть в безпосередньому зв'язку взагалі з тодішнім зацікавленням у Франції «країною козаків». Факт появи нового гетьмана після смерти Апостола, про якого кружляли чутки у Франції, ніби він «помер, отруений московитами» (Архів фран. мін. Закорд. справ. Mémor. et Docum. Russie, vol. 3, fol. 86), цей факт був певною подією в політичних і дипломатичних колах Франції, де гетьманську рангу звикли були розглядати як символ автономної України...

15 травня 1750 року урядова «Газет де Франс» сповіщала з Петербургу: «Численна делегація старшин з України мала окрему аудієнцію в імператриці. Ця делегація кілька день до того приїхала до Петербургу, щоб передати графові Розумовському акт про його обрання на гетьмана козацької нації».

25 липня 1750 року та ж сама газета подала докладний опис Глухівської ради: «Україна поділена на десять провінцій, що називаються „полки“. Сотні в цих провінціях творять військові корпуси, поділені на роти, що з них більшість має 1000 людей. Козацький стан, що є дідичний, настільки поважається, що він майже рівний шляхетському. Міщани й селяни, що творять окремі верстви, займають в цій країні останнє місце. Але вони можуть піднятися до військового стану, що з нього поворот до первісного стану був би пониженням.

«Передейдемо отже до виборів, що про них маємо оповісти.

«Генерал-майор граф Гендриков, кавалер ордена св. Олександра, призначений уповноваженим міністром імператриці, щоб бути присутнім на виборах, виїхав у січні цього року з Петербугу разом з комісарами, що його супроводили. На кордоні України його зустріли кілька генералів цієї країни та головні представники шляхти з 600 козаками, що відпровадили графа Гендрикова до Глухова, столиці країни.

«Коли останній вїхав до міста, його привітали сальвою всієї артилерії, а залога вишикувалася вздовж дороги, від воріт міста аж до палацу, що в ньому уповноважений міністер мав зупинитися. Про приїзд його другого дня було оголошено у всіх полках обіжниками, що скликали одночасно духовенство, військовий і громадський стани на раду, що 25 лютого мала вибрати гетьмана.

«Задля цього свята влаштували цілий майдан, коло сусідньої церкви зробили естраду, оздоблену кармазином. 23 лютого, о шостій годині ранку, коли вдарили з гармат, полки кіннотчиків, що стояли обозом у найближчих селах, виїхали до міста. Грала музика кіннотчиків, маяли прапори, генеральний осаул, що тримав у руці срібну сокиру, відзначення командувача, їхав попереду.

«Коли „товариші”, тобто шляхта,⁶ зібралися перед палацом уповноваженого міністра, коли київський архієпископ і духовенство з церковним дзвоном увійшли до церкви, тоді кілька „товаришів”, а за ними численні генерали й представники шляхти: генеральний писар, великий канцлер України та всі урядовці Генеральної військової канцелярії — принесли до естради генеральські клейноди й великий стяг і малий („прапор”) несли в руках; булава, оздоблена дорогоцінними каміннями, й велика печатка України лежала на подушках червоного оксамиту з золотою обстязкою.

«На чолі походу йшли 27 козаків з військовою музикою, за ними їхала карета, запряжена шістьма кіньми, а в ній секретар графа Гендрикова з срібною тацею, покритою кармазиновим оксамитом, де лежали грамоти імператриці з уповноваженням і наказом розпочати вільні вибори за стародавніми звичаями.

«Похід кінчався каретою уповноваженого міністра, що довкола нього їхав гурт козаків. Військова музика грала під час усього походу, аж до хвилини, коли поклали клейноди влади на стіл на середині естради. Тоді ввійшов на ту естраду граф Гендриков з своїм секретарем, а за ними духовенство, генерали, товариші, командувачі полків і урядовці імператорської канцелярії, що позаймали призначені для них місця на галерії. Коли секретар голосно відчитав гра-

моти імператриці, граф Гендриков спитав духовенство, потім тимчасовий уряд України (тобто членів Ген. військової канцелярії), військових і шляхту, кого саме народ бажає, за ласкавим дозволом її імператорської величності, вибрати собі на гетьмана. Всі одностайно відповіли, що бажають вибрати графа Кирила Олексієвича Розумовського і що вони його вважають достойним цієї поваги. Тоді київський архієпископ і один з генералів, що його називають «старшиною» (sic!) подякували зборам за вибір, незвичайно приемний для цілого народу. Потім принесли до церкви грамоти й генеральські клейноди, що їх поклали на стіл перед віттарем. Вони лежали там під час подячної відправи, що на ній був присутній уповноважений міністер і все товариство, що зібралося навколо його під час виборів. Відправу співали з музикою й сальвою з гармати й самопалів. Коли відправу скінчили, грамоту й клейноди влади перенесли до палацу уповноваженого міністра, і там вони лежали аж до приїзду графа Розумовського. Ціле те свято скінчилося великим бенкетом, куди граф Гендриков запросив головних представників духовенства, генералів і найзнатніших дам цілої країни. Чимало столів було застелених і прибраних великими багатствами, і гості пили за здоров'я при гуркоті гаківниць та самопалів. В кінці бенкету великий канцлер (очевидно, генераль-

ний писар) від імени всього народу склав графові Гендрикові 3000 рублів для його прибічної дружини, а самому графові 12 000 рублів, як дарунок. Цей міністер одержав, як дарунок, верхові коні, а також коні для запрягу від полковників та „товаришів”. Тому що минулого року пожежа знищила доценту старий генеральний палац, тепер його перебудовують за новомодним кшталтом (він є вельми величавий і обширний). Коло нього працюють так дбайливо, що він незабаром зможе вже бути готовий для прийняття гетьмана Розумовського, що має намір негайно поїхати до Глухова разом з козацькими амбасадорами, що привезли йому грамоту на його вибори» (Про вибори К. Розумовського на гетьмана див. нотатку Марковича від 22 лютого 1750 року в його Щоденнику, 2, 281, та «Краткое описаніе о козацкомъ малороссійскомъ народѣ»... Петра Симоновського в «Чтеніях», Москва 1847, ч. 2).

З моменту вступу Розумовського на гетьманський уряд, він стає центром уваги французької дипломатії, що пильно слідкувала за подіями на Україні, підтримуючи акцію Григора Орлика.

10 червня 1752 року французький амбасадор у Варшаві сповіщав свій уряд, що «кілька козацьких старшин, що між ними фігурують Polubodko (?), Jagotinski (?) і Kopezynsky (?), — особи з великим авторитетом у своїх співгромадян, було покарано на горло під приводом,

що вони, мовляв, порушили військову дисципліну. Велику кількість інших старшин усунено, і на їх місця призначено росіян» (Арх. франц. мин. закорд. справ. Pologne, vol. 237. Автором цієї реляції був Regon de Kastera, що прибув до Польщі 1740 року, як «gouverneur» сина руського воеводи князя Чарторийського і 1746 року став французьким представником і помер 1752 року. Він був також автором трактату «Essai politique sur la Pologne». Рукопис зберігся в рукописному відділі Нац. Бібліотеки, ч. 902, з'явився друком 1746 і 1774 і 1840 рр. «Gazette de France» від 30 вересня 1752 року подала вістку про смерть у Варшаві Regon'a de Kastera. Поховано його в Соборі св. Яна).

1 серпня 1752 року той самий амбасадор писав до свого уряду: «Від деякого часу козацький гетьман Розумовський змінив обличчя цілої України: збудував нові твердині, покарав на горло або усунув з посад тих природних мешканців країни, що могли б в час конечности повстати проти російського деспотизму».

Того ж таки 1752 року за французького амбасадора у Варшаві став граф де Брой, що був душею таємної дипломатії Людовіка XV, відомого «Secret du Roi» (Див. І. Борщак. Великий мазепинець. Григор Орлик, генерал-поручник Людовіка 15. Львів, 1932, стор. 152). «Знавець політики та інтриг, розумний, досвідчений, працьовитий, мистець у полі-

тичних та дипломатичних комбінаціях» (Rulière, Histoire de l'anarchie de Pologne, Paris, 1807, vol. I, стор. 126), де Брой прагнув за всяку ціну знищити російську могутність задля тріумфу Франції в «Північних країнах». Така його думка не могла його не наблизити до Григора Орлика, що тоді у Франції провадив «український відділ» таємної політики Людовіка XV. Це, певно, Григор Орлик, що в його шифрі Розумовський фігурував під числом «1017», подав де Брові думку спробувати зв'язатися з новим гетьманом. Де Брой, що через Григора Орлика вже ввійшов у зв'язки з останніми мазепинцями в Криму (Нахимовським та Немировичем), щоб викликати антиросійську революцію на Україні, сам навіть поїхав на кордони Правобережжя, щоб слідкувати за еventуальними подіями в козацькій країні.

Отже за порадою Григора Орлика де Брой вирішив намацати ґрунт щодо особи нового гетьмана. Не зайве буде тут подати рядки Григора Орлика, що настоював на тому, щоб спробувати дізнатися про справжній настрій Розумовського. «Козацька нація, — писав Григор Орлик, — знає, що гетьман є єдина змога її вільного існування, з гетьманом вона є свідома своєї сили. Тому під гетьманом козацька нація завжди була могутня, і царі не любили цієї ранги. Хоча сучасний гетьман і не є людина великого духа, але один факт, що він тепер

стоїть на чолі України, може спонукати його на енергійний захист прав козацької нації» (Арх. франц. мін. закорд. справ, Pologne, vol. 239, fol. 492).

Цікаво, що на Григора Орлика зробила враження відома генеалогія Розумовського, що її склала Київсько-Могилянська Академія: «Відоме всім, — писав Григор Орлик, — низьке походження гетьмана Розумовського. Це його батько був за челядника в мого батька, а між тим, гетьман Розумовський запевняє, що він походить від давніх гетьманів, що за них козацька нація була вільна й могутня» (ibidem).

Під впливом таких тверджень Григора Орлика де Брой вислав з Варшави польського шляхтича Мокрановського, давнього французького агента, на Правобережжя, де він мав би бачитися з якимись агентами Розумовського й мав би від імени французького короля переконати гетьмана, що «на випадок нової революції в Петербурзі або смерті цариці (Єлисавети) Розумовському було б корисно, як і його нації, відокремитися назавжди від Росії, що причиниться до могутності козацької нації, а її славою християнський король завжди цікавиться» (ibid., fol. 502).

Чи дійсно бачився Мокрановський з агентами Розумовського? На це французькі документи не дають відповіді, але з іншої реляції графа де Бройя видно, що він і Григор Орлик виробили плян

надсилки, цього разу вже до Глухова, тоді столиці козацької України, французького агента в особі вчителя для дітей гетьмана Розумовського.

Тим часом саксонський двір, тодішній союзник Петербургу, перехопив одну реляцію де Бройя якраз у справі Розумовського. У Версалі, де тоді розраховували на Росію як на майбутнього союзника проти Пруссії, сильно стурбувалися, і від того часу папери де Бройя мовчать про останнього гетьмана України.

Проте лікар гетьманський, француз Леклерк, був, певно, втаємничений у версальські пляни щодо Розумовського (Gabriel Leclerk, 1726-98), повернувшись пізніше до Франції, склав історію Росії, де присвятив чимало сторінок Україні, а Розумовський в нього «українець з походження» — *ukrainien d'origine*. 1786 року на прохання Вержена, тодішнього міністра закордонних справ Франції, Леклерк зложив географічний атлас Росії з поясненням: обсервації до «Мапи Росії» Балтицького та Чорного моря. Париж, 1787, fol., що їх він присвятив Людовікові XVI, де читаємо: «Козацька нація заселює лівий берег Дніпра і берег Чорного моря, але колись вона була розповсюджена й на Поділлі, в Червоній Русі. Після низки війн козаки не були в стані втримати свою вільність і їх позабирали в шори Польща та Росія». Від 1792 року, за часів Французької революції, в

арх. франц. мін. зак. справ — *Mém. et Doc., Russie, vol. 12, fol. 108* — зберігся такий запис: «П. Леклерк, що довго мешкав на Україні за часів гетьманування Розумовського, добре знає цю країну і свого часу надсилав у цій справі меморіяли»... Про які меморіяли твердить запис, нам не відомо: в архіві їх немає, але це зайвий раз свідчить про те, що Леклерк таки був таємний агент Версалю. (Пор. наше «*L'Ukraine dans la littérature de l'Europe Occidentale*», Paris, 1935, стор. 73-74).

Та ось матеріяли, що зберігаються в Нансі, у паперах Станіслава Лещинського, приносять новий доказ про зносини гетьмана Розумовського з Францією. Це листи маршала Франції Льовендаля до графа д'Аржансона. Кілька слів про ці дві особи.

Ульрік-Фредерік-Вальдемар Льовендаль (1700-1775) був данського походження. Він народився в Гамбурзі й відзначився як маршал Франції під час так званої війни за австрійську спадщину. Це він захопив відому в 18 віці фортецю Берг оп Цем у Голляндії. Був він приятелем Григора Орлика.

Марк П'єр граф д'Аржансон (1694-1764), приятель енциклопедистів, був за військового міністра Франції, що йому Григор Орлик був чимало зобов'язаний своєю кар'єрою (Див. нашу статтю в «Ділі» від 21 і 22 жовтня 1933 року).

27 травня 1754 року маршал Льован-
даль був у особистих справах у Люблині,
в Польщі, звідки писав до д'Аржансона,
що зустрів у Ряшеві двох російських
старшин, що шукали його раніше в Вар-
шаві та Кракові. «... Один з тих стар-
шин був капітан Нарвського полку Ро-
зендаль, фінського походження, але на-
роджений у Москві. Другий старшина
оселився у Львові, як купець-ювелір,
француз з походження — Сен Поль. Пер-
ший дістав у мене авдієнцію, спитав до-
сить таки збентежено, чи я маю шифр,
щоб листуватися з Францією. Я відповів,
що не маю шифру, але не вагатимуся
негаймо послати гінця до Франції, якщо
справа варта цього. Тоді Розендаль зая-
вив, що його надіслав до мене граф Ро-
зумовський, президент Академії та геть-
ман козаків, що про нього Ви, певно, ба-
гато читали в газетах і що його рідний
брат є фаворитом цариці. Гетьман Розу-
мовський надіслав п. Розендаля до мене,
щоб я йому дав пашпорта до Франції або
вислухав його та переслав його пропози-
ції. Капітан Розендаль вибрав останнє
й ствердив од імени гетьмана, що п. Ро-
зумовський бажає задля себ й задля своєї
родини опіки Його Християнської Велич-
ности (Людовік XV), що цариця старіє й
що він (Розумовський) передбачає після
її смерти руїну для Росії.

«Я спитав п. Розендаля насамперед, чи
брат гетьмана, фаворит, також є згідний
з пропозицією п. Розумовського. Капітан
Розендаль відповів, що він цього не знає.

бо послав його тільки гетьман, але обидва брати зв'язані такою приязню, що він певний, що фаворит знає про заходи свого молодшого брата, тим більше, що їх інтереси спільні й що вони ризикують однаково. На моє запитання щодо характеру бажаної опіки від Його Християнської Величності капітан відповів мені, що гетьман бажав би, на випадок смерти цариці, мати змогу від'їхати до Франції. Капітан додав, що гетьман чекає першої відповіді нашого двору й що тоді, певно, докладніше відкриє свої карти. Не зважаючи на стриманість капітана, я міг витягти від нього, що гетьман вже віддав, під притокою замовити розкішні меблі у Львові, надіслав туди кілька разів велику суму грошей. Я зрозумів також, що в разі нашої опіки гетьман готовий віддати нам усі бажані послуги. Капітан казав мені також, що аташе російських амбасад у Відні та Лондоні українці з походження і що йому вони є особливо віддані. Я навіть міг бачити, як ті аташе листувалися з гетьманом: листи надходять до француза-ювеліра у Львові, що передає їх грекові-купцеві, що мандрує через Київ до Глухова, на Україні, де гетьман має свою столицю. Існує ще в Польщі офіцер, якийсь капітан Лінден, що є також кур'єром у гетьмана.

«Гетьман благає, щоб з нашого боку вжити всіх заходів обережності при листуванні з ним, бо він згине, якщо про це дізнаються в Петербурзі. Тут мушу додати, що острах гетьмана перешкодив йому

вибрати доброго агента, бо капітан Розендаль людина надто полохлива й навіть обмежена. Він згодився виконати доручення гетьмана виключно під умовою, що вже ніколи не повернеться до Росії й що він діставатиме від п. Розумовського до смерті річну пенсію в 5 000 французьких ліврів. Зрештою, в цьому одному лише визнаю розум капітана, в інших справах цього не видно.

«Хоч усю цю справу я знайшов досить заплутаною, але вважав, мій Пане, за доцільне зреферувати Вам докладно, щоб Ви зробили з неї відповідний вжиток.

«Я сам кінчу свої справи за тиждень і тому прошу Вас подати всі належні в цій справі інформації амбасадорові Його Величності у Варшаві, бо я відповів п. Розендалеві, що він зможе за якийсь час звернутися до нашого амбасадора, що від нього він одержить або паспорт, щоб поїхати до Франції, або ту чи іншу відповідь від Вас. В цілях конспірації я прохав п. Розендаля не показуватися у Варшаві, а покищо замешкати в одному з моїх маєтків.

«Тому що ця справа не є моя таємниця, я нічого про неї не скажу п. Кастера. Ви самі порішіть, як далі повести цю справу або зовсім кинути її.

«Щоб цей лист оминув цікавість німецьких агентів, надсилаю його через молодого старшину Жібса, з мого полку».

(Листи Льовендаля, що з них ми подаємо уривок, є копії. Оригінальних лис-

тів ми не знайшли в архіві франц. військового міністерства. Можливо, що вони зберігаються в родинному замку Аржансонів у Chateau des Ormes. Граф Льовендаль походив од данського короля Фрідріха III й служив у арміях Августа II польського й російської цариці Анни. На французьку службу Льовендаль став 1743 року. Його друга дружина була полька, графиня Шамбек, що пояснює маєткові справи Льовендаля в Польщі. Його дружина була розведена жінка Яна Браніцького).

У відповідь на цього листа граф д'Аржансон відписав 13 липня 1754 року до маршала Льовендаля:

«П. Легран, військовий комісар, що займається справами Росії, прийшов позавчора. Він передав мені листа, що його Ви мали за честь надіслати до мене. Я конферував у справі цього листа з п. міністром закордонних справ, а потім разом з ним ми були в короля, що йому ми прочитали Вашого листа щодо гетьмана Розумовського. Його Величність порішила, що можна вислухати все те, про що говоритиме п. капітан Розендаль, і що можна йому сказати, що в разі потреби гетьман знайде у Франції захист і опіку. Але тому, що справа ця є вельми делікатна, і тому, що раніше, ніж зангажуватися в такі перемови, треба мати гарантії щодо певности агента, треба спершу випробувати п. Розендаля в дорученнях загальнішого характеру, щоб їх викриття не принесло великих непри-

емностей інтересам Його Величності. В цьому питанні Ви краще, ніж хтось інший, зможете порадити нам, коли повернетесь до Франції. Покищо король наказує Вам відослати п. капітана Розендаля з Вашого маєтку в Польщі до Страсбургу, де капітан чекатиме Вас, коли вертатиметесь до Франції й коли привезете його тоді до Парижу».

12 серпня 1754 року новий лист од маршала Льовендаля до д'Аржансона, вже з Берліну: «... Тому що відома Вам особа (Розендаль) не є більше в моєму польському маєтку, а знаходиться в Данцігу, я негайно відписав цій особі, щоб вона зустрілася зі мною в Гамбурзі, де я буду 24 серпня».

Зрештою, 30 серпня останній лист Льовендаля: «Чекаю кожної хвилини новин від відомої Вам особи (Розендаля), що його Ви доручили мені привезти до Франції». На цьому кінчається тека паперів, що зберігаються в Нансі. Яка ж була роля місії Розендаля? Чи приїхав він до Франції? На всі ці питання годі сьогодні, за браком документів, дати відповідь. Але все те, що ми подали вище, яскраво свідчить про те, чого властиво шукав Розумовський у Франції 1754 року...

Зрозуміло отже, що в інструкції, даній у Версалі кавалерові Дугласові, що його надіслали з таємною місією до Петербургу, читаємо: «П. Дуглас має довідатися, як це буде можливо, в таємний спосіб, про причину відкликання з України

козацького гетьмана, про те, що саме в Петербурзі думають про вартість цього народу (українського) і як з цим народом поводитися Петербурзький двір». (Оригінал інструкції зберігається в паперах арх. мін. закорд. справ. Пор. Bou-taric; Correspondance secrète inédite de Louis XV sur la politique étrangère avec le comte de Broglie, Percier etc... Paris, 1866, 2 vol. Взагалі про зацікавлення особою гетьмана України в вищих клясах Франції XVIII віку знаходимо також в Gazette de France 1752, стор. 31, та 1753, стор. 290).

Властиво кажучи, жодного «відкликання» Розумовського не було, а просто гетьман, як завжди, влітку виїхав з України до столиці імперії. Але Версаль, як те ми бачимо, мав свої інформації про Україну та її гетьмана й пильно слідкував за кожним кроком Розумовського...

Кавалер Дуглас, спритний і елегантний шотландець, швидко досягнув довіря російського двору, подобався цариці Єлисаветі й незабаром зробився конфідентом майже всіх петербурзьких достойників. Інформуючи французький уряд про стан у російській імперії, Дуглас не забував і свої інструкції про Україну. Його реляції (Correspondance entre le Chevalier Douglas, ministre de France en Russie et M. Duraud, résident de France en Pologne, 1755-57. Національна бібліотека, рукописи Fr. 10660-10661) часто-густо торкаються «країни козаків».

«... Я маю, — писав Дуглас 16 лютого

1756 року, — всі підстави гадати, що населення на Україні дуже пригнічене, хоча не так, як за попередніх часів. Дух незалежності, що так довго панував у козацькій нації, живе досі на Україні. При першій революції, що так часто трапляється в Росії, можна, як завжди, чекати відгуку на Україні».

Дуглас зібрав також відомості про Розумовського, що його знав особисто: «...це симпатична людина, з нахилом до доброго життя, що для нього він оддасть все. До великих справ ця людина не є здібна» (2 травня 1756 року). Як бачимо, Дуглас поставився критично до можливості висунення Розумовського на лідера революційної України, що так усміхалася Версалеві...

Але все ж, маючи на увазі неминучу війну з Пруссією, Дуглас радив своєму урядові нав'язати якийсь безпосередній контакт з козаками, що на випадок війни складатимуть головну силу імперії, бо «самі росіяни мало чого варті під цим оглядом» (19 червня 1756 року).

Дугласа швидко відкликали до Версалю, і на його місце прийшов славнозвісний шевальє д'Еон де Бомон (див. нашу статтю «Заповіт Петра Великого» в «Україна», 1950, ч. 3, стор. 179). Повернувшись до Франції, він зложив свої спомини про Росію (Архів мін. закор. справ, *Mém. et Doc.*, vol. 5, Russie, що їх видано лише в 1774 році в збірці *Les loisirs du chevalier d'Eon de le Beaumont*, Amsterdam, vol. I, стор. 27-36, де між іншим,

читаємо: «Князівства Київське, Чернігівське, та країна українських козаків утворюють Малу Русь (це тут, здається, вперше у французькому офіційному документі зустрічається назва «La Petite Russie», хоч d'Eon de Beaumont уживає також і назви «Україна»), що її мешканці є дотепні, зручні, хитрі та дури-світи. Гетьманський уряд міг би мати дуже великі політичні наслідки, якби його посідала амбітна людина. Гетьман бо — це вождь козаків, численної нації, що за часів якоїсь кризи може зробитися страшною. Петро Великий, хоч який був деспот, не міг уникнути козацького повстання. На щастя для Росії, теперішній гетьман (Розумовський) є людина лагідна і, як оповідають, не має стільки розуму, щоб задумати, реалізувати, й підтримати якийсь політичний проєкт».

Як бачимо, Дуглас, що знав особисто гетьмана, і д'Еон де Бомон, що не знався з ним, були одностайні: Розумовський не здавався їм здатним на якусь антиросійську акцію. Чи треба тут казати, що французькі представники в Петербурзі нічого не знали про місію Розендаля? Але Версаль все ж мусів рахуватися з думками своїх представників в Петербурзі. Тому Франція не рвала остаточно своїх стосунків з мазепинцями в Криму, а, як ми писали про це деінде (див. наше «Великий мазепинець. Григор Орлик», стор. 161-162), навіть фактично піддержувала Мировича й Нахимовського, останніх мазепинців.

Один лист де Броя до мазепинців дістався до рук московського амбасадора в Варшаві Гроса, що переслав його до Петербургу. Цей факт та певно чутки, що почали кружляти навколо Розумовського (можливо, що старання Дугласа та д' Еона де Бомона залишили якісь сліди), все це спричинилося до суворого «рескрипту» цариці на ім'я гетьмана. Тоді, 12 квітня (стар. стилю) 1757 року, Розумовський поспішив одписати канцлерові Воронцову листа («Архів кн. Воронцова», 4^о, стор. 373-427), де, вдаряючи на свою льюальність до Росії, обурювався на мазепинців, що наводять на цей край «недовѣренность в то время, когда ни одна душа здѣсь безбожнаго мнѣнія (себто «сепаратизму») не имѣетъ, но на-противъ того всѣ пребываютъ въ непоколебимой вѣрности къ Ея Императорскому Величеству...»

Щоб ще більше довести свою «льюальність», Розумовський навіть пропонував «извести» в Криму Нахимовського й Мировича, тобто простенько вбити їх через своїх агентів. (Канцлер Воронцов, правда, не погодився з такими проектами Розумовського, бо вважав, що літні мазепинці самі незабаром помруть...) Проте ця рясність в підкресленні своєї «льюальности» зайвий раз свідчить про те, що Розумовський таки мав якісь зв'язки з Францією, зв'язки, що ледве чи подобалися б у Перербурзі... Не даремно 20 серпня 1757 року французький амбасадор у Петербурзі писав до свого уряду:

«Мені передавали (хто?), що тутешній двір підозріває гетьмана козаків, що свого часу повстали проти царя Петра, а тепер живуть у кримського хана...»

Але згодом, як судити з документів французького архіву міністерства закордонних справ, ця справа завмерла. Розпочалася семилітня війна проти Пруссії, і українські козаки, союзники Франції, виступили в похід проти неї. В книжці, що з'явилася в Парижі 1758 року під заголовком «Lettres des officiers français» читаємо, що французький король мав у низці своїх славетних союзників знамениту козацьку націю. «Союзником» Франції вважав Україну також і тодішній міжнародник та юрисконсульт уряду Réal. (Див. його «La science du Gouvernement, Paris, 1756, том 6, стор. 555). Не зайвим буде тут додати, що 1758 року відомий у XVIII ст. французький маляр Louis Tocqué (1696-?), що від 1756 року жив у Петербурзі, де, між іншим, вплинув на творчість Д. Левицького, зробив відомий портрет К. Розумовського, що сьогодні мусить зберігатися в якомусь російському музеї. 1762 року Шміт гравірував цей портрет, що на ньому гетьман є намальований в убранні XVIII віку: червоний фрак, оздоблений золотом з биндами орденів св. Андрія і Білого Орла (польського). Підпис на портреті, що його подав Шміт, має такий вигляд: Parve Russiae ad Utraguam rivam Borystenis Dux (див. Louis Tocqué par le comte Arnauld Doria. Paris, 1929; D. Roche. L'arri-

vée et le séjour des Tocqué en Russie, Buel de la Société d'Histoire et de l'art français, 1910). Самий палац Розумовського в Батурині й церква в Почепі були збудовані за планами французького архітекта Jean-Baptiste Michel Vallin de la Mothe (1729-1800) (Див. ще «Україна», стор. 28), що збудував, між іншим, Академію мистецтв у Петербурзі, де вчився пізніше Шевченко. Зрештою Кирило Розумовський прагнув до всього французького. 8 березня 1760 року, наприклад, він повернувся з Петербургу на Україну, і при ньому було чимало французів, як нотує Яків Маркович у своїх «Древних записках» (Москва, 1859, стор. 345).

1764 року в Петербурзі сталася так звана «змова Мировича» (Хведір Мирович, син переяславського полковника Івана, був генеральний осаул у Орлика на еміграції й один з останніх мазепинців, що про них ми згадували вище. Два його сини, Яків та Петро були заслані на Сибір. У першого народився син Василь, «герой» змови, що мала за мету звільнити з Шліссельбурзької фортеці «імператора» Івана VI, сина Анни Леопольдовни, що його ще дитиною замкнула у фортеці цариця Єлисавета). Теперішня історіографія має всі дані, щоб ствердити, що «змова» Мировича не була зв'язана ані з тогочасним станом на Україні, ані з особою гетьмана Розумовського, а була окремим актом одчаю старшини, що заплутався в боргах, лю-

дини, що мала незрівноважений характер і що їй не давали спокою приклади таких же старшин, що свого часу здобули трон для Анни, Єлисавети й для Катерини II... Але Європа 18 віку, звикла до «революцій» палацового гатунку в Росії, за всяку ціну хотіла бачити в змові Василя Мировича вияв якоїсь широкої політичної акції. Випадок, один лише випадок хотів, щоб Мирович був внуком мазепинця й українцем. Але в Європі, що знала про антиросійський настрій на Україні, почали кружляти чутки про те, що «змова» Мировича якимсь способом зв'язана з напруженим станом на Україні. До того ж 17 (28) серпня 1764 року цариця Катерина II видала «Маніфест», де, бажаючи підкреслити вірність москалів, вдарила на те, що «підпоручник Смоленського полку, українець з походження («ukrainien de nation» — читаємо у французькому виданні маніфесту) Василь Мирович, внук першого зрадника, що пішов за Мазепою, Василь Мирович, що в нього зрада була в крові». (В оригінальному російському тексті читаємо: «малоросіянець», «внук першого зрадника, що пішов за Мазепою, Мировича»).

Отже французький переклад «Маніфесту», вміщений в урядовій газеті «Gazette de France» (1764, 79, стор. 315-316), звідки він дістався до лондонської «Lond. Chron.» та до інших європейських газет, навмисно та свідомо передав сло-

во «малоросіянец» словом «українець». Між іншим, французький *chargé d'affaires* у Петербурзі *de Bausset* писав 28 жовтня 1765 року до Версалю: «Князь Павло, майбутній імператор, завжди буває в товаристві своїх челядників: двох німців і одного українця» — *un Ukrainien* (Архів мін. зак. справ, *Corr. Pologne*, том 38, fol. 217). Цілком природно, що європейська опінія побачила в ізольованому акті Мировича зв'язок з українською проблемою. Не забудьмо, що в 18 віці одно лише ім'я Мазепа було вже втіленням революції на Україні.

Тому численні часописи та друки, що писали про «змову» Мировича, всі підкреслювали українське походження Василя Мировича, добачуючи в його походженні причину, що штовхнула його на такий небезпечний шлях: *Zuverlässige von den traurigen Schicksalen zweener unglücklichen Printzen Peter des Dritten und Iwan des Dritten. s. l. 1764, 4°; Recueil des pièces concernant la mort du Prince Ivan, fils du duc Antoine de Brunsvig, Luneburg-Londre, 1765, 8°; Geschichte des russischen Kaisers Jean des Dritten, von Busching, Haniburg, 1770; Geschichte von dem Leben, der Regierung und Verstossung vom Throne Iwan des Dritten, s. l. 1766; Remarques de l'Anglais libre sur certain manifeste de l'Imperatrice de toute Russie, London, 1764.*

Ще 1809 року автор історії Катерини II (2 том, стор. 8) Кастера твердив, що дід Мировича «був у партії Мазепи, коли

останній з'єднався з Карлом XII проти Петра»... Українцем (un Ukrainien) називає Мировича також віконт de Beaumont у своїй праці «Les Suedois depuis Charle XII», Paris, 1841, II vol. (Пор. «Gazette de France», «Gazette de Leyde», «Gazette d'Amsterdam» за 1764 рік).

Варт тут зазначити, що лондонська газета «London Chron.» видрукувала «уваги вільного англійця з приводу якогось там „Маніфесту” російської цариці», де читаємо: «...маєш враження, що автори маніфесту вважали, що його читачі є особи, що позбавлені звичайного розуму й людського почуття... Коли внук зрадника (Олекса Орлов, убійник чоловіка Катерини II був унук стрілецького старшини, що його покарав на горло цар Петро) — великорус підняв руку на законного володаря — це не має жодного значення, а коли українець, внук зрадника (Василь Мирович), виконав акт справедливості — це за маніфестом є злочин...»

Можна легко збагнути, що найбільшу увагу звернув на петербурзьку «змову» версальський кабінет. «Змовник» мав прізвище завзятого агента Франції, що десь перед тим помер у Криму, не кажучи вже про Григора Орлика. До того ще якраз цього самого 1764 року французький представник у Петербурзі Beranger (депеші Беранже належать до найповажніших джерел до історії перших років царювання Катерини II, що вельми

не любила французького амбасадора. Див. «Сборник Императ. Истор. Общества», том 10, стор. 247) починає надсилати до свого уряду реляції про «заворушення на Україні» в зв'язку з якоюсь ближче невідомою нам акцією Розумовського. 2 лютого 1764 року він писав: «Українські козаки в кінці минулого року зібрали сойм, щоб дискутувати там питання про встановлення дідичного гетьманату (*la survivance de hetmanat*) в особі старшого сина їх вождя, графа Розумовського. Тому що більшість сойму висловилося за цей проєкт, можна вважати, що він буде ухвалений імператрицею й що козацька опозиція також прихилиться до нього (Арх. мін. зак. справ. Russie, Cor. Pol., vol. 75, fol. 94).

Руанське хліборобське товариство у Франції хотіло мати зразки насіння з України, але петербурзький уряд відмовив у цьому, не бажаючи дозволити вивіз українського насіння. Проте Беранже таки вдалося якраз через Розумовського дістати скриню такого насіння, що її 3 березня 1764 року він вислав до Франції дипломатичною валізою. За два місяці Беранже дізнався (4. V. 1764, *ibid.*, fol. 260-261), що імператриця міркує, як усунути Розумовського з гетьманського уряду; вона його страшенно ненавиділа, хоча прилюдно виявляла свою приязнь щодо гетьмана. Цариця відновила всі закони Петра I відносно України, що, між

іншим, заперечує гетьманський уряд. Цариця каже, що не сумнівається, що гетьман підкориться цьому закону, але вся ця справа не скінчиться ще так швидко.

Отже Беранже дізнався про чутки в справі скасування гетьманату, вирішивши, що це відновлення антиукраїнської політики царя Петра.

Що йому навіть приписують якийсь закон про скасування гетьманату, хоч, як відомо, такого «закону» не було, як не рахувати особистого небажання царя Петра бачити гетьмана після смерті Івана Скоропадського. Останні рядки реляції Беранже свідчать про те, що він чекав якоїсь опозиції з боку Розумовського...

Тим часем вибухла «справа Мировича», і Беранже негайно надіслав про це справоздання у Версаль, підкресливши українське походження Мировича. Розуміється, що у Версалі зв'язали вчинок Мировича з особою Розумовського. Про якісь справжні зв'язки гетьмана з Мировичем годі сьогодні говорити. Вони були, але здебільшого особистого характеру. Ледве чи Розумовський брав хоча б далеку участь в закаті Мировича. Але зв'язавши справу Мировича з по-статтю Розумовського, французький уряд запитав Беранже довідатися, скільки гетьман Розумовський замішаний в останніх подіях і який зв'язок між за-

махом Мировича й незадоволенням на Україні.

«Я довідався з перших джерел, — відповів Беранже, — що за кілька день до від'їзду цариці (замах В. Мировича стався за тих часів, коли Катерина II подорожувала в Курляндії) Мирович подав їй прохання, що в ньому обвинувачував гетьмана Розумовського щодо його родини. Отже здається, що Розумовський був у взаєминах з цим українцем і свідомо підмовив його скаржитися цариці, щоб тим самим зняти з себе підозру. Але цариця відгадала всю цю справу, і нині питання про усунення гетьмана вже вирішене. І якщо гетьман добровільно не піде, цариця має проти Розумовського страшну зброю, а саме — його зв'язки з Мировичем». Тема цієї розвідки не дозволяє нам тут спинитися на тому, як реагували інші європейські держави на усунення Розумовського й на його зв'язки з Мировичем. Про це читач може довідатися з англійських (Сборник Импер. Рос. Истор. Общества, XII, 126), пруських і саксонських (В. Бильбасовъ, Исторія Екатерины II, Лондон, 1895, т. II) і еспанських (Coleccion de Documentos ineditos para la Historia de España, Madrid, 1893, CVIII) реляцій.

6 жовтня 1764 року Беранже сповістив свій уряд «про усунення пана гетьмана, що, знаючи про невдоволення цариці й боячися її, вже віддавна думав усунути з свого уряду й тим самим одійти

від огнища непорозумінь і хуртовин. Гетьман одержав дозвіл виїхати за кордон. Формально він не є позбавлений ранги: він зберігає титул гетьмана (питання, чи Розумовський збереже титул гетьмана взагалі цікавило європейську пресу. Див. «Gazette de France», 1. XII. 1764; «Voss. Zeitung», 13. XI. 1764; «Gazette de Hollande», 1. XI. 1764), певну частину своїх маєтків, бо цілковите усунення гетьмана може викликати небезпечну сенсацію на Україні. І для мене нема сумніву, що з гетьманатом покінчили навіки й що Україна має перетворитися на російську провінцію».

Розумовський дійсно виїхав за кордон, і «Gazette de France» та інші європейські газети частенько подавали вістки про гетьманову подорож. 22 листопада паризька «Gazette de France» писала: «Гетьман України граф Розумовський вирішив поїхати в чужі країни й усунутися з свого уряду, що, як кажуть, має бути скасований». 29 травня 1765 року читаємо в тій же газеті таку вістку: «Нам пишуть із Гданська: минулої п'ятниці прибув сюди козацький гетьман із своїм старшим сином: він виїхав через день до Берліну, звідки він прямує до Ганноверу, а далі на води до Ахену».

1 червня Розумовський дійсно був у Берліні, де трохи затримався при дворі Фрідріха Великого. З Берліну через Гагу Розумовський дістався до Страсбургу,

де залишив своїх синів, Петра та Андія, в університеті (Розумовські зматрикулювалися 11/VI 1765), найкращій тоді дипломатичній школі, де, між іншими, вчилися Меттерніх та Талейран... З університетських матрикулів дізнаємося про те, що гетьманичів супроводив учитель француз Люї Демаріньян (Demarignan), що вони, між іншим, слухали виклади Брієна (*jus naturale et gentium*), Тресмітера (*jus canonicum et jus publicum*), Льюренца (історія німецької імперії).

На початку жовтня 1765 року Розумовський дістався до Парижу, де негайно звернув на себе загальну увагу надвірного суспільства. Про багатства гетьмана лунала слава, а у Версалі, як ми вже бачили, добре знали про відомі події в Глухові з приводу проекту старшини створити на Україні дідичний гетьманат. (В. Липинський. Україна на переломі. Відень, 1920, стор. 296). Де Бассе, що замінив Беранже, пише 27 серпня 1765 року: «На Україні помічається сильний рух. Усунення гетьмана та зміни в країні, що їх робили за останніх часів, все це страшенно збентежило й занепокоїло мешканців, що є так прив'язані до своєї свободи й до своїх звичаїв. Таких незадоволених зібралося біля 50 000, і кажуть, що на чолі їх стоять священики-революціонери» (Архів франц. мін. закорд. справ, *Cor. Pol.*, vol. 78, fol. 211).

Все це не могло не збільшити зацікавленості до особи Розумовського, колишнього гетьмана. Коли вірити пізнішому французькому романістові, Розумовський з'явився при дворі, «оточений великим блиском». Вольтер називав його Кандідом (герой відомого філософічного роману Вольтера), а Лягарп (французький поет — 1739-1803) співав йому панегірики.

З Парижу (під час перебування Розумовського в Парижі він як знатний чужинець був під таємним доглядом поліції, що її агенти щодня надсилали свої звіти королеві. Ті звіти, що зберігаються в Пар. нац. бібліотеці — Фр. 11 357-11 360 — торкаються виключно інтимного життя Розумовського в Парижі, що там провадив далеко не чернече життя) Розумовський їздив до Страсбургу, до своїх синів, і одна з таких подорожей колишнього гетьмана України зв'язана з особою славетного Руссо.

В січні 1766 року російський вчений правник Поленов, що був у Страсбурзі в науковому відрядженні, писав: «Граф Розумовський приїжджав сюди, щоб побачити своїх дітей і довідатися, чи Руссо ще тут. Граф хотів другого ж дня по своєму приїзді відвідати його. Граф, кажуть, мав намір подарувати Руссо цілу свою бібліотеку, надати йому пенсію й осідок у першому-ліпшому з його численних маєтків у Малоросії. На жаль, такий прекрасний намір графа не здій-

снівся, бо Руссо виїхав того самого дня, коли граф приїхав до Страсбургу» [«Русский Архив», 5, 1865 р. В Страсбурзі Розумовський був, між іншим, на обіді в губернатора de Kontad. Див. L. Spach. *La ville de Strassbourg en 1770, 1842*, т. I, стор. 68. Цитуємо це за змістовною розвідкою Д. Стремоухова «*Les Russes à Strassbourg au 18 siècle* («*Revue d'Alsace*», 1934, стор. 6)].

Отже, за цим листом, Розумовський навіть не бачився з Руссо. Але в першій анонімній біографії останнього, виданій 1791 року за особистими паперами французького письменника, зазначено: «Український козацький гетьман запропонував Руссо притулок у своїй країні» («*De Jean-Jacques Rousseau considéré comme l'un des premiers auteurs de la révolution*, 2 vol.). Хто має рацію, Поленов чи анонімний автор біографії 1791 року (пізніший французький романіст, що ми його тут згадуємо, був Поль Деваль: «*La fée des grèves*, Paris, 1851, стор. 255-295 — *Les Rosoumovski*), сказати важко, не маючи інших автентичних джерел. Не зайвим буде тут згадати лист Драгоманова до І. Франка від 26 червня 1886 року, де перший пише: «Кирило Розумовський не був зовсім чоловік не маючий жодної освіти, а вчився й в Петербурзі, а потім в Кенігсбергу (?), Берліні (?), Геттінгені (?), Страсбурзі (?), об'їздив Париж, Італію (?), знав мови французьку, німецьку, латинську...» (Листування І.

Франка і М. Драгоманова, Київ, 1928, стор. 265). Сучасний нам автор найдокладнішої біографії Руссо, Люї Куртуа, вважає, що Розумовський таки зустрів Руссо (*Chronologie critique de la vie et oeuvres de J. J. Rousseau, Genève, 1923*, стор. 179), але Куртуа цитує якраз згадану працю 1791 року.

Після від'їзду Розумовського з Парижу його слід губиться у Франції. Лише 1803 року тодішній «*Journal des Débats*» вмістив теплий некролог про згаслого, згадавши «колишнього гетьмана славної козацької нації, що був за останнього гетьмана й що мусів усунутися, бо деспотичний характер Катерини не міг стерпіти навіть такого миролюбного гетьмана...»

*

Гетьман Кирило Розумовський і досі в українській історіографії («особисто маловартний», твердить Липинський в «Україна на переломі», 1920, стор. 296. Див. цікавий нарис Б. Крупницького «Гетьман Кирило Розумовський в освітленні його прямого нащадка»; Календар «Альманах» на 1948 рік, Авґсбург-Мюнхен, стор. 164-171) вважається за вельми льояльного до Росії гетьмана й мало зв'язаного з інтересами України. Як і багато інших «фактів» в українській історії, таке твердження потребує ґрунтовних студій. Вищенаведені рядки є

одним з причинків до цих студій. Хто знає, чи в наслідок таких студій не можна буде зарахувати й Кирила Розумовського до низки тих гетьманів «ізменніков», що про них з такою жовчю твердив цар Петро I.